

THEOLOGIA BIBLICA

Tunyogi Lehel

Fodorháza

Szavak a könyvbe kötött Ige bárkáján*

Jegyzetek a Várad-i Biblia jegyzetanyagáról

Words from the Ark of the Bound Scripture. Notes on the
Annotation Material of the Varadian Bible. Abstract

An additional peculiarity of the Varadian Bible in comparison with the previous early editions of the Hungarian Bible translation of Gáspár Károli, is the annotation material worked out by Sámuel Köleséri, senior (1634–1683). The type area of the Varadian Bible shows that the body text printed in two columns is surrounded by several note-isles set with smaller characters: detailing headings included in textboxes at the head of the books and chapters, and marginal notes printed on the both vertical margins. According to their content and their characteristic, these notes may be ranked in three groups, such as: summaries (headings extended to résumé), glossaries (explanatory glossaries, concise exegetical remarks) and textuary indices (references to concordant, or parallel texts). Not all of these notes were compound by Köleséri, but the majority of the glosses have on them the mark of his theological, exegetical thinking. The present study is dealing not only with the glosses pronouncedly formulated by Köleséri, but also with a selection of all the enumerated sorts of notes.

Keywords: Exegesis – History of Biblical Interpretation – Hungarian Bible Translation.

*És akkor majd a megőrzött,
a meglévő szóból újra-
teremthetjük magát
az első búzaszemet,
ha már igével élünk
tovább nem lehet.¹*

Miként a tenger vizét szelő hajó nyomán a felborzolt tengervíz hullámhadjai fodroznak, úgy kísérik Isten beszédét az ihletett Ige továbbihlető erejétől felszínre buzógo emberi gondolatok. Több ezer könyvtár milliós nagyságrendű köteteit kitevő kommentárok, prédikációk, elmélkedések, dogmarendszerek tudós fejtegetései, jámbor eszme-futtatásai, vagy dörgedelmes proklamációi öltöttek könyvtestet a bibliai kánonba foglalt szövegek alapján, nagyon sokszor ürügyén. De csak néhány száz jegyzetnek adatott meg az a kiváltság, hogy egy lapon viseljék a nyomdafestéket Isten írott Igéjével. Ezek képezik a Biblia szövegkiadásainak apparátusát, azt az eszköztárt, amely hozzáférhetővé igyekszik tenni a Szentírás nehezebben értelmezhető részleteit az egyébként is embert és hitet próbáló könyvgyűjtemény egészében. Így pedig az Isten

* Elhangzott Nagyvárad-Rogériuszon, a Királyhágómelléki Református Egyházkerület Presbiteri Szövetségének a Tiszántúli Református Egyházkerület Presbiteri Szövetségével közösen tartott konferenciáján, 2010. augusztus 28-án.

¹ Kányádi Sándor: *Noé bárkája felé*. A Nagy Imre-festmény hátára (1973).

és ember „együttműködéséből” létrejött Biblia Ige-szavainak bárkáján – mint egy anyahajón – a teljes mértékben emberi szavak is átmenekítődték az igeolvasók generációinak emlékezetére számára.

Ebben a rendkívüli sorsban részesült többek között a híres fátumú Várad Biblia jegyzetanyaga, amelyet – egyben szerzőjének, illetve szerzőgárdájának is tisztelegve – az itt következő jegyzetekben fogok szemelvényesen és vázlatosan ismertetni.²

A szerző id. Köleséri Sámuel (1634–1683) – szülővárosa, Várad kollégiumának neveltje, majd a jó hírustól méltán kiérdemelt jeles nyugati egyetemeken (Leiden, Oxford, Cambridge) továbbtanult magyar teológusa és nyelvtudósa. Az ő érdeme az a többlet, amelyet a Várad Biblia jelent a Károli-fordítású magyar Szentírás előző kiadásaihoz képest: azok a szakszerű margináliák (széljegyzetek), amelyekkel közelebb törekedett hozni az Igét az igehallgató, illetve ige hirdető olvasókhoz. Ezek a lapszéli magyarázatok a szintén Köleséri által végzett önálló (tehát nem az addigi, Szenczi-féle, revideálást követő) főszöveg-revíziónak a termékei. Kánonszemléletét tükrözi, hogy a Károli-fordítás előző kiadásaitól eltérően, Köleséri korrektúrájának szűrőjén nem jutottak át nyomtatásra az apokrif könyvek.

A Várad Biblia laptükre mutatja, hogy a Szentírás fordításának két hasábba tördelt főszövegét körös-körül más, kisebb méretű betűkkel szedett jegyzet-szigetecskék övezik: a könyvek és fejezetek élén található szövegdobozokba foglalt címfeliratok, és a mindkét függőleges margóra nyomtatott margináliák.

Tartalmuk és jellegük szerint a jegyzetek három csoportba sorolhatók: summáriumok (tartalmi összefoglalássá duzzasztott [kvázi]címfeliratok); glosszáriumok (magyarázó szójegyzékek, tömör exegetikai megjegyzések könyvenkénti gyűjteményei); és textuáriumok (konkordáns, illetve párhuzamos ige helyek feltüntetését tartalmazó hivatkozások). A Várad Bibliának nem mindegyik jegyzettípusa képezi Köleséri önálló, egyedi művét, a glosszák viszont jórészt az ő keze (teológus exegeta esze) nyomát viselik. Jegyzeteimben nemcsak kimondottan a Köleséri-féle glosszákból, hanem mindhárom jegyzetfajtából fogok szemelvényezni.

Summáriumok

A kor szokásához tartozott, hogy a könyvek címét barokk(os), többszörösen összetett mondatba foglalt magyarázat követte, amely messze túlnőtt az alcím konvencionális tömörségén úgy, hogy ezek a (al)cím-cikornyák egyben annak a könyvnek a tartalmi ismertetését, összefoglalását is adták, melynek díszes címlapján álltak. Ugyanígy a könyvfejezetek élén is ilyen konspektusok előlegezték az utánuk következő tartalmi egység anyagát. Ez az eljárás nemcsak a szak-, hanem a szépirodalomra, s ez utóbbi esetén nemcsak a prózára, hanem a költészetre is egyaránt jellemző volt.

A Várad Biblia summáriuma is ennek az irodalmi korszaknak a termékei, jellegzetes vonásai természetes gördülékenységgel illeszkednek be az akkori részletező címfeliratok (már-már) műfajjá bővült sajátosságaiba. Ezúttal viszont főképpen az általuk tükrözött teológiai látásmód kap kiemelt szerepet.

² Éppen a mottóként idézett vers egészének szellemében, a Várad Bibliából átvett szövegeket módosítatlanul, tehát aktualizálatlanul, akár a sajtóhibákat sem javítva, az eredeti szerint idéztem. Jegyzeteim felvállalt fogyatéksága az, hogy az Újszövetség csak utalásokban kerül említésre. A citátumok főképpen az őstörténeteket tartalmazó szakaszokból származnak, más részük az ősatyák és Mózes történetének elbeszéléseiből. A válogatás alapszempontja az exegetikai kuriozitás volt.

Vegyük például a Szentírás legelső könyvének, „mellyet közönseges nével Magyarul Teremtésről valo könyvnek nevezec” summáriumát:

„Ez Első Könyvben Moses meg-írja e'világnac, és e'világon az Anyaszentegyháznac kezdetit, nevedését, tudományát, és Isteni szolgálattját. Nevezet szerint pedig meg-írja Adámnac, Noenac, Abrahámnac, Isááknac, Jácobnac, és Josefnecc historiáját, melyben bé-foglal két ezer, háromszáz, hatvannyolcz esztendőket.”

Fogalmazásmódjával azt a látszatot kelti, hogy a teljes világ egészéből – csupán – az *évilági* rész bontakozik ki ama történelem során, melynek kezdetét és kialakulását az így bemutatott bibliai könyv beszéli el. E világ történelme Isten kiválasztottjainak reprezentatív személyében, és üdvtörténeti jelentőségűvé bővült (több mint magán)életük eseménysorozatában ölt kronológiai sorrendbe foglalható, ekképpen azonosítható formát. A lineárisként értelmezett történelem idő-dimenziója szinte mindegyik summáriumban említésre kerül. A bibliai könyvek elején található összefoglalások krónikás pontossággal regisztrálják azt az időtartamot, amelyet még azokból a könyvekből is ki próbál szűrni, melyekben egyáltalán, vagy csak nehezen lehet idői keretbe illeszthető esemény-elbeszélést találni. Viszont ott, ahol az idői fonal évszámokká gombolyítható, egyszer sem mulasztja el az intervallum könyvelésének alkalmát.

Például, a már idézett summárium kezdeti 2368 évéhez hozzáadódik még 141 év, amelyből az utolsó esztendő a kivonulás negyven évének kezdetét jelöli:

„Mert Joseph halálától fogva, Moses születéséig, vagyon 60[.] Moses születésétől fogva az Ægyptombol valo ki-jövetelig, vagyon 80 *Exod. 7.*[.] A' ki-jöveteltől fogva az Isten Satorának fel-készítéséig, vagyon 1 *Exod. 40.* esztendő. Summa 141. esztendő”.

Majd a 3Móz nagyon rövid intervalluma után, – ugyanis

„E' könyvben Moses igen kevés időnecc historiáját foglallya-bé, mert a' ki-jöveteltől fogva, a' másodic esztendőnek első holnapjánac első napjától fogva, a' masic holnapnak első napjáig valo lett dolgokat írja-meg. *Exod. 40. v. 17. Num: 1. v. 1.*”

– a 4Móz hosszabb („harmincznyolcz esztendőnecc és egynéhány holnapnac”) periódusa következik, amelyet az 5Móz-ben elbeszélte két utolsó hónap tesz hagyományosan kerekké.

A könyv eleji summáriumok hangsúlyosan kronologikus beállítottságának illusztrálására elégségesnek bizonyulnak a fent idézett példák.

A jegyzetek ugyancsak summárium-kategóriájába tartoznak a fejezetek elejéhez illesztett összefoglalások. A szerkesztő(k) ezekben nemcsak tárgyilagos tartalmi ismertetés(eke)t közöl(nek), hanem helyenként dogmatikus színezettel kommentárt is belefűz(nek) az összefoglaló jegyzetbe. Így például a Szentírás nyitányát, az (első) teremtéstörténetet bevezető 1Móz 1. summáriuma akár az apostoli hitvallás első paragrafusának magyarázata is lehetne, amint a Teremtő egy Istenről beszél, aki Igéje által a teremtés művének egyetlen és kizárólagos Alanyaként hozta létre a látható és láthatatlan világ egészét. Az idődimenzió itt is hangsúlyos szerepet kap, mert a nem öröktől fogva létező világ az idői keretek közé nem szorítható örökkévalóság végtelenségének egy adott, időivé vált pontján vette kezdetét, s vele együtt a teremtésben ciklikusan ismétlődő szakaszokra tagolt mérhető életidő, a megélt események történelem-ideje is megelevenedett. Az egy-

ház tételes tanításának több eleme is felismerhető ebben a summáriumban: a „creatio ex nihilo” és az Ige általi teremtés tana; a véletlen-, illetve sorsszerűség elvetése, helyette pedig az isteni gondviselés, a providencia megvallása; a teremtés tárgyának és alanyának, illetve a világ isteni eredetének holisztikus voltáról szóló tanítás, vagyis nemcsak a láthatók, hanem a láthatatlanok is benne foglaltatnak a teremtés művében, illetve semmi sincs a világmindenség egészében, amit ne Isten teremtett volna. A világnak mint teremtménynek minden részletében felismerhető a Teremtő keze nyoma, ezért a világmindenség egyben Isten *vestigianak* univerzuma is, olyan ismeretelméleti nyomok tárlata, melyek Isten rejtelseinek ismeretelméleti nyitját biztosítják az emberi kutakodás, az empiria számára.

„Meg-irja Moses ez első Caputban historia szerint, ez egész világnak teremtését, az az, Hogy nem volt e’világ öröktül fogva, sem pedig nem történet szerint lett, hanem bizonyos időben minden benne való látható és láthatatlan állatokkal egybe, Istentől teremtetett, az ő hatalmas beszéde által hat napon; Nem valami állatból pedig, hanem semmiből; hogy a’Teremtésnek cselekedete lenne az Istennek örökkévaló voltánac, hatalmasságánac, és bölcsességének tüköre.”

Az 1Móz 3. fejezetének elején álló summárium sem szorítkozik csupán a tartalmi ismertetésre, hanem a proto-evangélium újszövetségi kitekintésére is sort kerít. A bűnre csábító Sátánnak az állatvilágból kiszemelt ágensét és az első emberpárt sújtó átoksorba egy (üdv)ígéretet is beleszőtt az engedelmességet számon kérő Isten: az ember és a gonosz közötti állandó harcból az asszony magva kerül ki győztesen, mert a Sátán fejére taposván, halálos csapást fog mérni ellenfelére (1Móz 3,15). A keresztyén bibliaértelmezés Jézus Krisztusra vonatkoztatta ennek a prófécianak a beteljesülését. Így a magyar bibliafordítás magyarázó összegzése is:

„Irja Moses, mi modon az irigy ördög a’ mi első szöléinket a’ kigyonac ábrázattyában meg-csalván el-ejtette, és őket a’ bűnre hajtván méltocká tette az Isten haragjára, átkára és a’ kárhozatra. Annak-utána írja a’ Istennek ígéretit az ő Fiánac el-bocsátása felől, az el-veszett embereknek váltságára.”

Az ószövetségi teológia, valamint a kritikus beállítottságú írásmagyarázat szemszögéből ez a krisztologikus alkalmazás ugyanolyan szubjektív keresztyén vonatkoztatásnak minősülne, mint amilyen anakronisztikusnak (kortévesztőnek) jellemezhető a könyv eleji summárium, amelyik e világ teremtésének folyamatába az Anyaszentegyház létrejöttét is belefoglalta. A tény- és adatszerű időmérést döntő módon egy krisztianizált (keresztyénesített) időszemlélet is áthatja, sőt átminősíti. A summáriumban megmutatkozó hitvallásos bibliaolvasás, illetve -olvasat nemcsak a világtörténelmet próbálja egyidőssé és egyidejűvé alakítani az egyház történetével, hanem a bűn hatványozott mértéktelenségét is a bűnbocsátó kegyelem hatványozottan hatványos mérhetlenségével törekszik egyenes arányban túligazítani.

Glosszáriumok

Manapság nehéz elképzelni a 17. századi állapotokat, amikor az egyházi előjáróság zsinati határozatokkal volt kénytelen kötelezni a lelkészeket a Szentírás egy példányának beszerzésére. Ezen intézkedések közül éppen a Nagyváradon, 1629. június 17-én hozott döntés az egyik legjellemzőbb, miszerint a lelkészek akár subájuk árán is kötele-

sek Bibliát vásárolni maguknak. A parókiák könyvtáraiból nemcsak a Biblia, hanem a bibliaolvasást segítő szakirodalom is hiányos volt, vagy éppen teljesen hiányzott. Ezért látszott szükségesnek, hogy a Szentírás magyar fordításának főszövegét magyarázó jegyzetek is kísérjék. Ilyen formán a prédikációjára készülõ igehirdetõ, vagy az Ige iránt komolyan érdeklõdõ olvasó egyetlen kötetben egy kis szakkönyvtárhoz is hozzájuthat, melyben úgy lapozhat, hogy bármikor keze ügyében van a teológiai mûhely szerényen, de szakszerűen felszerelt, az átlagosnál behatóbb megértést elégségesen elõsegítõ eszköztára.

A Köleséri és (feltételezhetően, a főiskolai tanárok közül kikerült) társai által használt bibliográfiáról semmi pontosat nem tudhatunk, viszont a Váradai Biblia teljes glosszáriuma aprólékos bibliaismeretrõl, bámulatos poliglottizmusról, széleskörû teológiai mûveltségrel és mélyhitû hitvallásosságról tanúskodik. A fordítás helyességének ellenõrzésekor, az eredeti szöveg mellett, minden bizonnyal különbözõ fordításokat is figyelembe vettek. Az egybevetéskor leggyakrabban idézett fordítások közé tartozik Jeromos Vulgatája és a szintén latin nyelvû, jóval késõbbi Tremellius-féle bibliafordítás. Az elõbbi közismert, hiszen a római-katolikus egyházi használatban általánosan elfogadottá vált. Az utóbbi viszont bemutatásra szorul. A fordító Immanuel Tremellius (1510–1580), olaszországi zsidóból lett keresztyén, aki az Ószövetség héber nyelvû eredetijét a szír fordítás figyelembe vételével ültette át latinra. Elõbb az Újszövetség fordítása jelent meg 1569-ben, Genfben, majd ezt az Ószövetség követte öt részletben 1575 és 1579 között Frankfurt am Mainban, majd 1580-ban Londonban. Munkásságából még említésre méltó, hogy bár elõbb katolikussá keresztelkedett, hamarosan a protestantizmushoz csatlakozott. Többek között Strasbourghban tanított héber nyelvet, Heidelbergben pedig az Ószövetség tanára volt. A reformatori eszméknek valamikori hitsorsosai közötti terjesztése érdekében Kálvin *Katekizmusát* (Párizs, 1551) fordította héber nyelvre. A Váradai Bibliában fennmaradt utalásokból három olyan példát idézek, melyek közül kettõ a Tremellius-változatra, egy pedig a Vulgatára és a Tremellius-féle verzióra is vonatkozik.

Az özönvíz elõtti ítéletes állapotok leírásában, az 1Móz 6,4-ben említett „óriások” (נְפִילִים) kapcsán olvasható ez a széljegyzet (melyben az „ige” nem nyelvtanilag, hanem teológiailag értendõ):

„Sidoul *Nephilim*, melly igét Tremellius magyaráz Istentõl el-szakatt emberek-nec.”

A 2Móz 4,20-ban egy olyan jelenet található, amelynek újszövetségi párhuzama a Mt 2,19–21-ben bukkan fel. Miután az elhívásban részesült Mózes immár visszatérhet Egyiptomba, mert meghaltak azok, akik õt halálra keresték: „... fel-vévé Moses az õ feleségét és az õ fiait, és ülteté õket számár hátára és haza méne Ægyptomba, el-vivé az Isten veszszejét-is kezében.” A vershez kapcsolódó jegyzetben ez áll:

„Tremellius ily értelemben vagon: Hogy a’ pusztából vitte feleségét és gyermeket Moses a’ Jetrohoz, mivelhogy azoc véle voltac volna a’ pusztában, és az után ugy ment volna Egyiptomba, mely értelem nem gonosz, mert Jetro az után vißi-meg Mosesnec az õ feleségét. Azért ig’ fordittyta a’ betüt: Moses vévén az õ feleségét és gyermeket, ültette vala azokat számár hátára, hogy õ Ægyptomba meg-térne.”

Az exegetikailag problematikus ószövetségi igehelyek közül az 1Móz 16,13 mindig komoly fordítási kihívást jelent(ett). A Váradi Biblia tolmácsolásában így szól ez a vers: „Es nevezé a’ Hagar az Urnac nevét, ki ő véle szollott vala. Te vagy Isten ki látsz engemet: Mert ezt mondgya vala avagy most-is nem az engem láto után latoké?” Az utolsó mondathoz kapcsolódó széljegyzet többféle fordítási és értelmezési megoldást említ, melyek közül kettőt név szerint:

„Ez vérsnec utolso reszét sok-képpen fordittyác és magyarázzác, Jeronymus igy fordította: *Avagy nem láttamé az engem látót batúl.* Az az, homályoson, mert a’ kit hatúl latunc, homályoson láttyuc. Tremellius igy fordittyta: *Avagy nem látoké most-is, minék-utána az engem Látót láttam?* Az az, noha láttam az Istennec Angyalát, de nám látoc azért, az az, nem holtam-meg. Némellyec igy fordittyác a’ mint mi fordítottuc, értelme pedig ez: Ennec előtte-is noha soc jó tétemenyet kostoltam-meg Istennec, mindazáltal nem vöttem eszemben magamat, most-is holott Isten a’ pusztában-is velem vagyon, nem vöttem volna eszembe magamat, ha az Isten nem tekintet volna rejám, és ő nem ebretet volna fel.”

A margináliák további példáinak bőséges tárházából csak ízelítőül, a további olvasásra késztető szándékkal lehet felsorolni néhányat.

Az 1Móz 1,22-höz – „Es meg-áldá az Isten azokat mondván: Gyümölcsözzetek és sokasodgyatok...” – fűzött széljegyzet a Teremtő Isten áldását a teremtményekkel közzölt generatív erőként, *potentiaként* magyarázza. A *creatio* a *generatióban* válik folyamatossá az előrelendítő áldás megvalósulása által:

„Meg-áldá, az az, Szaporodásra való erőt ada nékiek.”

Az 1Móz 1,26 többes számú szóhasználatában – „Az után monda az Isten: Teremtsünk embert a’ mi ábrázatunkra, és a mi hasonlatosságunkra...” – a glossza a szentháromság első szövegezett nyomát látja:

„Adámnac teremtése, holott vagyon az Istenségben valo Személyekről nyilván valo bizonyság, mert azt mondgya, teremtsünc, és, a’ mi Abrázatunkra.”

(Egyébként az 1Móz 1,26 fordításának érdekessége, hogy a konvencionálissá vált „istenképűség”, az imago Dei tanszerű kifejezés magyar megfelelője – tulajdonképpen csak – itt még „istenábrázatúság”, a következő vers már a „kép” – „az ő képére, az Istennek képére” – szót használja.)

Szintén a trinitás őstörténeti bizonyítékára hívja fel a figyelmet az 1Móz 3,22 többesével – „Imé az ember ollyanná lett, mint mi közzülünk eg’, jot és gonoszt tudván” – kapcsolatos glosszában:

„Az Istenségben valo Személyekről nagy bizonyság, mikor azt mondgya: Mi-közzülünc.”

Hasonlóképpen fogalmaz az 1Móz 9,7-hez – „No azért szállýunc alá, és vesszýünc eszét ott a’ nyelveknc, hogy egymásnc beszédét meg ne értséc.” – csatolt megjegyzésben:

„Az Istenségben valo Személyekről nag’ bizon’ság hog’ azt mondgya, Szállýunc alá vesszýünc eszét. etc.”

Az 1Móz 2,9-et magyarázó jegyzet „az életnek fáját” „sákramentális” értelemben, míg „a’jonac s’gonosznac tudásának fáját” szó szerint értendőként fogja fel:

„Eletnek fájának mondatik az egygyic fa, nem hogy az élet volt volna, hanem hogy az életnek, mellyet Istentől vött vala Adám, Sacramentoma volt a’ fa. A’ másik jonac és gonosznac tudásának fájának neveztetit, mert annac gyümölcsének megételéből, meg-ismérte és meg tudta az Adám, melly nagy jot vesztett-el, és mely nagy gonoszba keverte magát.”

A *sacramentum* keresztyén fogalma Augustinustól származik. Meghatározása szerint – többek között – sákramentumoknak tekintendők az Ószövetség üdvhirdető cselekményei. Az ágostoni definíció nyomán később az élet fáját is (például a szintén ószövetségi jel, a szivárvány mellett) sákramentumnak tekintették. Az elemzett széljegyzet itt nem dogmatikus értelemben használja a „sákramentum” kifejezést, hanem inkább a később ráakódott tantételes jelentésrétegektől eltekintve, egyszerűen szemiotikai értelemben vett „jegyként” alkalmazza. Vagyis az élet fája nem maga az élet, hanem annak csak jegye (elementuma). A jó és gonosz tudásának fája viszont nemcsak jelképesen, hanem ténylegesen olyan gyümölcsöt termelt, amely az evés általi magához vétel során konkrét tudásá lényegült át. Az úrvacsoratanból kölcsönzött fogalommal úgy lehetne mondani, hogy a bűnbeesés egyfajta „*manducatio intellectualis*”, „értelmi evés” által ment végbe, amikor a tiltott gyümölcs *transsubstantiatio*ja a jó és gonosz tudását eredményezte. Ez az átlényegülés viszont nem érvényes az élet fájának, illetve gyümölcsének esetében is. Erre vonatkozóan idézem az 1Móz 3,23-hoz írt széljegyzetet:

„Ha Adám es Eva a’ fát mindenestől fogva, meg-öttéc volna is, azzal az elvesztett életet meg-nem találtác volna. Mind-azáltal így szol Isten: Küldgyük-ki Adámot, hogy ne egyéc az életnek fájának gyümölcsében hogy éllyen, mert a’ jegyről mondgya a’ mi a’ jedzet állaté, miképpen szokott az irás szollani a’ Sacramentomokrol.”

Itt tehát a szemiózis, a jellé válás folyamatát bontja elemeire és tisztázza a bibliai fogalmazásmód áttételességét. A jel és a jelzett dolog megkülönböztetésében az élet fájának gyümölcse a jel, az élet pedig a jelzett valóság. A bibliai versben Isten azért dönt az emberpár kiűzése felől, hogy a jelzett valóság (tehát az élet) kisajátítását meggátolandó, elzárja az embert a jelhez (tehát az élet fájának gyümölcséhez) való hozzáféréstől.

A széljegyzetek között számos nyelv(tan)i megjegyzést is találunk. Például rövid lexikális magyarázatokat, akár nevek etimológiájával, akár szavak, kifejezések tolmácsolásával. De nem ritkák a bibliai nyelv sajátosságainak ismertetését tartalmazó glosszák sem.

A névetimológiai példák közül előbb három – nyilvánvalóságuk miatt – egyszerűt említek, majd két összetettre is rátérek, melyek közül a második mindmáig tisztázatlanul maradt.

Az 1Móz 3,20 – „Nevezte vala penig Adám az ő feleségét Evának, mivel hogy minden élő embernek Annya vala.” – kapcsán: „Eva, az az, Elő.”

Az 1Móz 5,29 – „Es nevezé azt Noenac, ezt mondván: Ez vigasztal-meg minket a’ mi fáradságunkban és kézi munkánkban, való nyomoruságunkban e’földön, mellyet meg-átkozott az Ur.” – széljegyzete: „Noe, az az, Vigasztalo.”

Az 1Móz 8,4 jegyzetében helynevet etimologizál: „Ararat, az az, az Armenia.”

Noé fiai közül a sémita ágon születik a szépunoka, Peleg, akinek neve jelentését az 1Móz 10,25 és a hozzáfűzött széljegyzet magyarázza. A Váradi Bibliában ez áll:

„Az Ebernek-is lönec két fiai: Az egyiknek neve Peleg, mivel hogy az ő idejében oszlott-meg a föld...”

A lapszélien pedig:

„Peleg, az az, oszlas, ki akkor születic mikor a’ nyelvec Babyioniánál megoszlánac. Némellyec pedig azt mondgyác hogy noha a’ Noe fiai a’ földet megosztottác volt ő magoc között, Peleg születésének idején, de azért azután sok idő múlva szakadoztak-el egymástul Babelnél, etc.”

A vélemények megoszlása a személynév alapján álló gyök, a פלג ige (itt nif'al נִפְלְגָה – elosztottnak lenni; pi'elben פִּלְגַּ – felhasít) és a belőle keletkezett főnév, פִּלְגָּ (csatorna, meder, vízágy) jelentésének a kormeghatározásra való vonatkoztatásából ered. Egyesek szerint, így a Váradi Biblia széljegyzete is, Peleg születésének ideje azzal a döntő eseménnyel esik egybe, amit a következő fejezet ír le, vagyis a nyelvek összezavarásával. Mások szerint viszont a földterületek határok általi feldarabolásával. Ez utóbbi kormeghatározás nem zárja ki, hanem későbbre datálja a bábeli nyelvoslást.

A névetimológiák közül megkülönböztetett figyelmet érdemel a 2Móz 3,14-hez fűzött lapszéli magyarázat. A Váradi Biblia így fordítja a Szentírás egyik legtöbbet exegeált versét:

„Es monda Isten Mosesnac: Eheje, Ki vagyoc. Es monda: Így szolly az Izrael fiainac: Az Eheje küldött engemet ti hozzátoc.”

A számunkra szokatlan fordítási megoldást így indokolja a széljegyzet:

„Eheje, az Istennec állattyanac öröcke valóságánac neve. Mivel hogy pedig mikor az Istenről gondolkodunc, semmi időt elménkel meg nem foghatunc, annakokáért ötet az irás mondgya Ehejénac, az az ollynac a’ ki volt, vagyon, és lészen mind öröcké, mint a’ Bent János magyarázza, Apoc. 1. Némellyec így fordityác, *En vagyoc a’ ki vagyoc. A’ ki vagyon, az küldött engemet ti hozzátoc.* Némellyec így, *Lészec, ki lészec, a kinec neve ez; Lészec, az küldött engemet.* Honnét megtetszic hogy így is fordithattyc: *Voltam ki voltam a kinec neve ez; Voltam, Az küldött engemet.* Mert az Isten volt, vagyon és lészen, miképpen a’ Sidoc mondgyác hogy az *Eheje*, mind elmult, mind jelen valo, mind öröcké következendő időt bé-foglal.”

Miként Mózes csakis levetett saruval közeledhetett Ahhoz, Aki szólt hozzá, úgy a fogalmazásfüggő emberi megismerés is csak levetett szavakkal hallgathatja Isten önfeltáró kinyilatkoztatását. Viszont a közlés érdekében mégis kénytelenek vagyunk szavakba foglalni azt, ami úgyszem fogja hagyni magát elejteni egyetlen nyelv közvetítő eszközének kelepcejével sem. A régi magyar nyelv ezt így mondta: „Istennec állattya”. Vagyis: Isten lény(eg)e, természete.

Isten nemcsak a szavak, hanem a Maga által teremtetett idő határai közé sem szorítható. Bár mindig velünk van, mégsem kortársunk, mert Isten nem egyidejűsíthető az

³ Ezt a Zsolt 1,3 is alkalmazza az Igében gyökerező élet, mint „a folyóvizek mellé ültetett fa” hasonlatának képanyagában: כָּעֵץ שָׁחֹרַל עַל-פְּלִי נְיוֹם.

idői keretek közé szorított emberérettel, illetve – ahogyan Szilágyi Domokos egyik „forgácsát”⁴ idézve mondhatom – a „két évszám között lakó” emberrel, mert az Örökkévaló nem egylényegű a múlt–jelen–jövőre szabdalt idő „állatyaival”.

A fordítás reveideálása során a Váradi Biblia szerkesztői úgy döntöttek, hogy magyar átiratban változatlanul hagyják a tulajdonnévvé tett héber לָמַד (lenni) ige qal imperfectumának egyes szám első személyű alakját, az לָמַדְתָּ-t. Viszont ezt következetlenül tették, mivelhogy a bemutatkozás névmagyarázó mondatának második felét már fordításban (pontosabban, egyik lehetséges fordításában) közölték: „Eheje, Ki vagyoc.” Az eredetiben tulajdonképpen ugyanaz az לָמַדְתָּ ismétlődik. Valószínű, hogy az eredeti igeidő nehezen meghatározható (vagy éppen meghatározhatatlan) többértelműségének fordítási nehézségeit próbálták ezzel a – túlzottan – szó szerinti (éppen ezért magyarul talannak hangzó) tolmácsolási megoldással áthidalni.

Az ószövetségi héber nyelv szellemisége iránti érzék(enység)re vall a széljegyzet záró megjegyzése: „miképpen a’ Sidoc mondgyác hogy az *Eheje*, mind elmúlt, mind jelen valo, mind örökké következő időt bé-foglal.” Az európai nyelveknek egyaránt cselekmény- és időközpontú bifokális látás- és láttatás-módjához szokott nyelvi gondolkodásunk számára nagyon nehéz a hangsúlyosan cselekmény-orientált héber nyelv fogalmazásmódjának idő-koordináták közé való átültetése. A héber nyelvben az európai nyelvekre jellemző időbeliségre csak a cselekmény befejezettsége vagy befejezetlensége alapján lehet (sokszor nem egyértelműen) következtetni. A befejezett cselekmény (a perfectum) múlt időre utal, a befejezetlen cselekmény (az imperfectum) jelenthet jelen vagy jövő időt is, illetve egy folyamatos időt, amely egyaránt magában foglalja a múltat, a jelent és a jövőt. A jelen idejű melléknévi igenév (a participium activum) egyértelműen a jelenre vonatkozik. A 2Móz 3,14-ben a לָמַד (lenni) ige qal imperfectuma a múlt–jelen–jövő időnek egy olyan kondenzátuma, amely minden egyes pillanatban a teljes örökkévalóságot foglalja, sűríti magába. Isten mindenkor – egy időben – volt, van, lesz. Benne minden (elvont) idő lét-idővé konkretizálódik, a múlt–jelen–jövő folyamat(osság)a úgy sűrűsödik örök valósággá, hogy hatványozott jelen(-)létével mindenkor életet teremt és tart fenn.

Amint már utaltam rá, Isten nevének pontos jelentése máig (és a mán túl is) a Bibliának egyik örökre szép rejtelme marad – még akkor is, ha majd a színről-színre való látásban végleg fel fog oldódni.

Az 1Móz 2,23-ban található a Szentírás első – műfaji értelemben vett – verse. A társa szeme tükrébe először pillantó szerelmes férfiből költészet forrása fakad:

„Es monda Adám: Immár találtam hozzám hasonló társot, ki az én csontomból valo csont, és az én testemből valo test, és neveztetit aszszony embernecc, mert férfi emberből vétettetett.”

Az eredeti héber szövegben olvasható, az „aszszonyember, mert férfiemberből” részlet – אִשָּׁה כִּי מֵאִשִּׁי – nyelvíleg és hangzásilag is páratlan módon érzékelteti a férfi-nő eredettől fogva való összetartozását, az egymás kölcsönös kiegészítésében kibontakozó egységét, azt, amelyről Pál apostol azt írja: „és lésznec ketten egy testé. Felette nagy titok ez” (Ef 5,31/b–32/a) – szó szerint: *μυστήριον*, sacramentum.

⁴ „Két évszám között lakunk. / Merre nyílik ablakunk?” – *Merre*.

Ennek az Írásba foglalt titoknak a margójára írt széljegyzetet nemcsak azért idézem, mert a nyelv(tan)i fejtegetéseknek egyik példáját képezi, hanem főleg azért, mert a bibliai nyelvnek a tudós rajongásból született ösztönösen őszinte előgiuma:

„Vagy így: *Ez immár én csontomból és testemből való.* Mint ha azt mondaná: Ez ideig nagy fogatkozásom volt, hogy társ nélkül voltam, de immár vagyon hozzám hasonló társom. Továbbá **az Adám beszédét** mely az után következic **soha sem Deákul, sem Görögül, sem Magyarul úgy ki nem mondhattya mint a' Sidoban vagyon.** Mert a' Sidóc a' férfiat *Isnac* hijác, az aszszonyi állapot *Isnac*, annyit téssen azért mint ha azt mondaná: Ez *Isnac* hivattatic, mert *Isbol* valo.”⁵

Textuáriumok

Luther 1519-ben Eck Jánosnak megfogalmazott órigenészi fogantatású formulája szerint: *Scriptura Sacra sui ipsius interpret* (*A Szentírás önmagát magyarázza*). Vagyis a Biblia szövegén belül egy olyan belső hivatkozás-hálózat működik, amely által a Szentírás szövegteste egy óriási élő szervezetként elevenedik meg. Kereszttyén olvasatban Isten üdv-üzenete az ihletettség lüktetésében kering keresztül-kasul, előre és vissza a két szövegségben, hogy összpontosítottan mutasson rá az ószövetségi üdvígéretnek újszövetségi beteljesítőjére: Jézus Krisztusra. Viszont nemcsak a Biblia szerves voltának adottsága tette lehetővé, hanem a szövegelemzés filológiai igényei is megkívánták a lapszéli textuáriumok összeállítását.

Ezekben az egyezményes rövidítéseket alkalmazó jegyzetekben azok a párhuzamos igehelyek találhatók, amelyek egy- vagy többszavas (akár egész verset, vagy hosszabb szakaszt, perikopát felölelő) terjedelemben máshol is előfordulnak. A hivatkozás lehet lexikálisan vagy tartalmilag konkordáns, attól függően, hogy (hozzávetőleges, vagy pontosan) szó szerinti idézetet, vagy pedig gondolati allúziót tartalmaz. Például:

Az 1Móz 12,1-ben ez olvasható:

„Ezt mondotta vala pedig az Ur az Abrahamnac: Eregy-ki a' te földedből, a' te rokonságid közzül, a' te Atyádnac házábol, arra a' földre a' mellyet mutatándoc néked.”

A lapszéli textuárium a Józs 24,2-t („Es monda Josue az egész sokasagnac: Ezt mondgya az Izraelnec Ura Istene; A' vizen túl laktanac a' ti atyáitoc régen, mint Thareh az Abrahamnac és Nachornac atya, és szolgáltanac idegen isteneknec.”), Neh 9,7-et („Te vagy Uram az Isten, ki választottad Abramot, és ki-hozád ötet a' Chaldeusoc Ur nevü városából, és nevezéd ötet Abrahamnac”) és az ApCsel 7,3-at („Es monda néki: Meny-ki a' te földedből és a' te nemzetséged közzül, és menny-el arra a' földre a' mellyet mondándoc tenéked.”) jelöli meg párhuzamosnak.

A három párhuzamos helyből az első kettő az utalás alapjául szolgáló 1Móz 12,1-nek az üzenetét idézi fel, a harmadik (ebben az esetben újszövetségi) párhuzam pedig szinte szó szerint veszi át az ószövetségi héber eredetinek görög fordítását.

A párhuzamok legszűkebb hivatkozási köre az egy könyvön vagy fejezeten belüli utalás, amikor a széljegyzet az „Infr.” (a latin „infra” előtag – „alul”, „aluli”), vagy a

⁵ Kiemelések tőlem. (T. L.)

„Supr.” (szintén latin „supra-” előtag – „felett”, „fent”, „feletti”, „fenti”) rövidítésekkel vezeti be a parallel textus megjelölését. Például:

Az 1Móz 13,4-ben ez olvasható:

„Az oltárnac helyére, mellyet ott először csinált vala, holott az Abram az Urnac nevét segítségül hívá.”

A lapszéli jegyzetben pedig visszautal: „*Supr.* 12,8”. Tehát a fenti – szintén 1Móz – 12. fejezetének 8. versére, amelyből kiderül, hogy pontosan melyik az az oltár:

„Az után el-méne onnét a’ hegyre, mely Bethel nec nap kelet felöl valo részére vagyon, és ott voná-fel Sátorát, Bethelt nap nyugotra, és Ait nap keletre hagyván, és ott oltárt éppitvén az Urnac, az ő nevét segítségül hívá.”

Vagy pedig 2Móz 4,3-ban ez áll:

„Es monda az Úr: Vesd a’ földre azt, és el-veté azt a’ földre, és változéc kigyová, és Moses el-futamodéc előtte.”

A hozzá fűzött lapszéli hivatkozás előreutal arra az alkalomra, amikor Mózes Áron közvetítésével fogja alkalmazni ezt az Istentől kapott csodajeleket, és amelynek leírása ugyanebben a könyvben, három fejezettel odébb, a 10. versben található – „*Infr.* 7,10”:

„Bé-méne azért Moses és Aaron Pharaohhoz, és ugy cselekedé nec a’ mint az Ur parancsolta vala; El-veté Aaron az ő veszsejét Pharao előtt, és az ő szolgálai előtt, és változéc kigyová.”

A legtagabb hivatkozási körrel rendelkeznek azok az ószövetségi igehelyek, amelyek az újszövetségi szerzők idéztek annak igazolására, hogy az ószövetségi ígérek az Újszövetségben Krisztus által teljesedtek be. Ezeknek a „citált bizonyságoknak Laistroma” oly kiemelkedően fontos, hogy a Várad Biblia kiadásában a Szentírás szövege után külön helyet kap mint az ószövetségi könyvek rendje szerint felsorolt igehelyek mutatója, egyenként feltüntetve az újszövetségi előfordulási helyüket is.

Előadásom záradéka képpen, mi más lenne illőbb befejezés, mint éppen a Várad Biblia végére nyomtatott doxológia idézete:

„Az Atya, Fiu, és Sz. Lélec Isten nec légyen mind öröcké dicsőség és tisztesség, Amen.”